

БЕЛАРУСКАЯ НАРОДНАЯ ЦАЦКА ЯК СОЦЫЯКУЛЬТУРНЫ ФЕНОМЕН І КАШТОЎНАСЦЬ

У цацках, у спосабе іх вырабу, у іх прызначэнні ўзаемадзейнічаюць дзеці і дарослыя, дзяцінства чалавецтва і сучаснасць. Калі ўявіць сабе, што цацкі перасталі б мець культавае значэнне, то яны захаваліся б з-за свайго педагагічнага значэння. Калі дарослыя ў свой час, магчыма, рабілі выявы людзей з гліны, імітуючы дзеянні бога, нібыта зрабіўшага чалавека з гліны, то пазней дзеці, верагодна, імкнуліся вылепіць цацкі ўжо імітуючы дарослых. Загадкавыя рэчы, якія з'яўляюцца помнікамі найстаражытнейшых культур і народаў, яны захавалі некранутымі на працягу многіх стагоддзяў. Цікава, што ў саміх цацках (напрыклад, ляльках), ці то ў драўляных, ці то ў гліняных, ці ў тканевых і іншых, няма нічога нацыянальнага, затое ў іх расфарбоўцы ці ў адзенні да сённяшняга часу моцна захаваліся рысы мясцовых ці нацыянальных традыцый. Гэта нацыянальнае часта капіравалася на ляльках дзецьмі, так у вырабе цацак назіралася сяброўства дзяцей і дарослых.¹

Першымі прадметамі для дзіцячых гульняў, мабыць, былі рознакаляровыя каменчыкі, ракавінкі, шышкі і іншыя прыродныя рэчы. Асэнсаваны выраб цацак, верагодна, адносіцца да эпохі неаліту.² Ужо з IX да VII ст. да н.э. дзеці бавіліся глінянымі цацкамі. Археолагі знаходзяць цацкі ў пахаваннях дзяцей з заможных сем'яў. На Беларусі цацкі знойдзены на стаянках Аляксандраўка, Вешня, Вялікае Арэхава, Камень, Пагост-Загорск Пінскага раёна, а таксама Нобель, Сенчыцы Ровенскай вобласці Украіны. Яны нагадваюць па форме розных жывёл і птушак і ўяўляюць апрацаваныя крамяні. На стаянцы Камень знойдзена каля 40 тысяч апрацаваных камянёў, некаторыя з якіх даследчыкі адносяць ці да культавых вырабаў, ці да цацак.³ На стаянцы Пагост-Загорск даследчык У.Ф.Ісаенка знайшоў каля 50 мікралітычных вырабаў, сярод якіх ёсць, магчыма, і такія, што выконвалі ролю цацак. У раннім жалезным веку ў якасці цацак маглі выкарыстоўвацца таксама гліняныя грузікі, рытуальныя збаночки і хлебцы. На паўночнай Беларусі часам сустракаюцца галёначныя косткі дробных жывёл і птушак з прасвідраванай адтулінай – т.зв. «жужаліцы», вядомыя і пазней па традыцыйных гульнях беларускіх дзяцей.⁴ Часцей за ўсё цацкі знаходзяць у магілах дзяцей.

Звычай класці цацкі ў магілы дзяцей быў вядомы яшчэ ў старажытных Грэцыі і Рыме. Бацькі, якія гэта рабілі, былі, магчыма, перакананы, што дзіцяці будзе лягчэй прыстасавацца да новага стану, калі побач будуць любімыя цацкі. Першай і найпапулярнейшай цацкай,

якая давалася малым у Грэцыі, была трашчотка, зробленая з тэракоты накішталт шарыку з каменчыкам унутры, ці фігуркі звяроў.⁵ Дарэчы, такія цацкі былі вядомы і на тэрыторыі Беларусі, Расіі, Польшчы і ўвогуле ўсёй Еўропы. Падобныя шарыкі (ці яйкі), якія паходзяць з тэрыторыі Беларусі, захоўваюцца зараз у многіх беларускіх музеях, а таксама Этнаграфічным музеі Санкт-Пецярбурга, Этнаграфічным музеі Кракава і інш. У Рыме разам з тэракотавымі цацкамі выкарыстоўвалі трашчоткі, зробленыя з бронзы, абвешаныя званочкамі. Паводле легенды трашчотку вынайшаў грэчаскі матэматык і філосаф, сябра Платона, Архытас з Тарэнта (на мяжы V–IV ст. да н.э.) для сваіх дзяцей, якія перашкаджалі яму займацца роздумам. Як і паўсюль, у Грэцыі дзяўчынкі бавіліся лялькамі. Гэта былі лялькі з рухомымі канечнасцямі, выкананыя з тэракоты, воску, скуры ці дрэва. Як паведамляюць старажытныя аўтары, ужо тады некаторыя лялькі мелі рухомыя галовы і вочы. На пачатку нашай эры найчасцей для вырабу лялек у Грэцыі ўжывалі косці звяроў ці слановую костку. У старажытнасці дзеці гулялі таксама з мэбляй для лялек, выкананай з гліны, бронзы, кіпарысу, радзей са срэбра. Вядомы грэкам былі цацачныя салдацікі, розныя вазочкі, хатнія жывёлы ў запрэжках, а таксама косці для гульні. У эліністычны час з'явіліся першыя аўтаматычныя цацкі, што вядома са словаў Херона з Александрыі, які жывіў у I ст. да н.э. і нават напісаў два тэарэтычныя творы, прысвечаныя механічным і фізічным цацкам.⁶

Дзеці грэкаў і рымлянў мелі два святы на год. У Грэцыі гэта было ў час святкаванняў, прысвечаных богу Дыянісу, і 12 лютага падчас пераходу з групы немаўлят у групу дзяцей. Бацькі тады дарылі дзецям як вазочкі, пеўнікаў, купленых у мясцовых майстроў ці заезных купцоў. У Рыме дзецям дарылі цацкі ў сувязі з Сатурналіямі – святамі, звязанымі з богам Сатурнам. Як успамін пра залаты век людзей. Падзея адбывалася паміж 17 і 23 студзеня. Цацка суправаджала дзіця ад нараджэння да сталасці. Старэйшыя дзеці, уваходзячы ў новы этап жыцця, ахвяравалі свае цацкі багам. Грэчаская дзяўчына перад шлюбам складала лялькі разам з іншымі цацкамі Артэмідзе, Афрадзіце, калі-нікалі Афінэ і Дземетры, а хлопцы – Гермесу і Апалону. Праз гэты акт цацкі выконвалі сваю першасную функцыю ватыўнага дара. У «Лацінскай анталогіі» чытаем:

«...Для цябе Артэміда – лялькі,

Дзяўчына для дзяўчыны, і строеў тых лялек шкада...».⁷

Падобна як у Грэцыі і Рыме, у далёкай Японіі дзеці бавіліся цацкамі і былі імі адораныя з прычын розных аказій. Першай такой аказіяй было само нараджэнне дзіцяці. Бацькі клалі першыя цацкі побач з дзіцем. Былі гэта пераважна лялькі з дрэва, шарыкі ці сабаккі з чырвонай тэракоты. Забавы і цацкі японцаў былі такія ж, як і ва ўсіх іншых дзяцей у

свеце. Самыя малыя бавіліся лялькамі з дрэва, анучаў ці саломы і фігуркамі з чырвонай тэракоты, часам змешчаных на колах так, што іх можна было вазіць па зямлі. Малыя хлопцы, вядома ж, гулялі ў вайну, мелі лукі і стрэлы ўласнага вырабу. Цацкі дарылі дзецям у Японіі і ў сувязі з вялікімі рэлігійнымі святамі. Гэта былі маскі падобныя на тыя, з якімі танцавалі сакральны танец «кагура», альбо насілі акцёры ў японскім тэатры, а таксама маленькія флейты і бубны.

Часам дзеці рабілі самі сабе маленькія лялькі з дрэва і раслін, або лялькі стругалі ім бацькі, што здаралася даволі рэдка. Звычай вырабу драўляных лялек і падараванне іх дзецям мела месца ў правінцыях, асабліва ў Паўночнай Японіі, дзе зімой падчас доўгіх вечароў тачылі фігуркі без рук, называныя «какесхі». Апроч таго, дзеці атрымлівалі ад сваіх бацькоў маленькія драўляныя мячы, каб гуляць «у самураяў», а дзяўчынкі атрымлівалі ад матак матэрыял, з якога маглі шыць кімано.

Падобна таму, як конь і лялька вядомы ва ўсіх культурах свету, агульнаўжывальнай цацкай лічыцца ваўчок. У яго гулялі дзеці за сотні гадоў да нашай эры ў старажытных Егіпце, Грэцыі і Рыме. Быў папулярны ён і ў сярэднявечнай Еўропе. Гульня з ваўчком прадстаўлена сярод іншых забаў (забава з колам, з драўлянымі конікамі) на карціне Петэра Брэйгеля Старэйшага «Дзіцячыя забавы» (1569). Гэтую забаву намалюваў у свой час Антоній Гарацы – вядомы мастак з Балоні. Французскі мастак Яскес Стэла ў XVII ст. намалюваў больш за 50 малюнкаў, якія дэманстравалі дзіцячыя гульні. На яго малюнках прадстаўлены гульні з лялькай, конікам, птушкай, вазком, а таксама гульня ў мяч.

Гульня ў мяч вынайздзена спартанцамі і лідыйцамі. Рабілі мяч звычайна са скуры, напханай конскімі валасамі ці пер'ем. Мяч апісаў Е. Кітовіч: «Мяч уяўляў сабой клубок з воўны або паклі, чым-небудзь пакрытай зверху і абшыты скурай. Калі-некалі ў яго клалі рыбныя ці цялячыя храшчыкі для прыжынявання. Такі мяч выкарыстоўвалі дваяка: для гульні рукамі і нагамі.»⁸

Вельмі цікавую інфармацыю аб цацках даюць польскія інвентары XVII і XVIII стст. Напрыклад, інвентар 1634 года, які апісвае рэчы, што належаць Каспару Хельвіку, што жыў на вуліцы Святога Яна. Сярод іншых запісаў сустракаюцца ўзгадкі пра цацкі: «...драўляныя дзіцячыя шабелькі – 56 шт; драўляныя конікі – 93 шт; жаўнераў на драўляных коніках – 3 капы; дудароў з дрэва – 22; трашчотак драўляных – 18; калыбелек цацачных – 8 коп. і 19 шт; пішчалак белых фарбаваных – 18». Пералік адзначаных у запісе цацак выразна паказвае на іх гандлёвае прызначэнне. Затое адзінкавыя цацкі, такія, як коні, трашчоткі, часта ўзгадваліся ў пасмяротных інвентарах. У інвентары, складзеным у 1712 г., які апісваў рэчы, што засталіся пасля пушкара Філіпа Лібекі,

узгадваюцца «трашчоткі драўляныя», а ў інвентары, які застаўся пасля Саламона Тыбэрмана, узгадваецца «адзін драўляны конік для дзіцячых забаў». Некалькі цацак апісаў Лукаш Галенбоўскі ў сваёй працы «Гульні і забавы розных станаў». Конік, паводле аўтара, заўсёды быў улюбёнай забаўкай хлопцаў: «...змешчаны на колах едзе конік, вазок ці санкі...»

Дакладна апісвае старажытныя цацкі піяр Дзмітры Міхал Краеўскі. Ён называе скрыначку, кубік, выцінанкі, латарэйкі. Піша аб драўляных коніках і кійках з галовамі конікаў, кажа аб важнасці гульні для навучання дзяцей новым паняццям, звязаным з канём: «...язда на драўляным кані, калі дзіцё яго мае, ці на драўляным кій робіць дзіця падобным на дарослага вершніка... Можна дамысліць, колькі дзеці на працягу гэтай гульні новага вывучаць. Перш за ўсё вучаць новыя словы: конь, сядло, стрэмя, ехаць цугам, вершнік на кані, сесці на каня, стайня і г.д.»⁹ Такія простыя цацкі, як кій, рабілі самі дзеці. Кій, на канцы якога знаходзіцца разная галава каня, выконвалі дарослыя. Ужо ў XIX ст. майстры рабілі такія цацкі на продаж. Іх можна было набыць на таргах, ярмарках ці кірмашах у малых мястэчках і гарадах.

Пра гэтую універсальную цацку ёсць шмат звестак у творах літаратуры і мастацтва. Рабле, апісваючы адукацыю Гарганцюа, цэлы раздзел прысвяціў драўляным конікам і сродкам, якія яго герой на іх выкарыстаў. У нямецкіх хроніках XVII ст. запісана, што ў момант заканчэння перамоў пасля 30-гадовай вайны 22 чэрвеня 1650 г. перад сядзібай каралеўскага камісара Аставія Піколамінёга ў Нюрнбергу з'явілася аж 1476 хлопцаў вярхом на кійках з галовамі коней. У Кітаі, Японіі і іншых азіяцкіх краінах такая цацка існавала стагоддзямі. Між іншымі яна намалявана ў кітайскім ілюстраваным альбоме, названым «100 дзіцячых гульняў», які дайшоў да нас з XVI–XVII стст., і цяпер знаходзіцца ў Брытанскім музеі. Там намалявана група сялянскіх дзяцей, якія скачуць на такіх «конях».¹⁰

Па ўсёй Еўропе шырока гандлявалі цацкамі. Напрыклад, у 2-й палове XIX ст. у магазіне Мілера ў Львове можна было набыць мініяцюрную мэблю, зробленую ў ваколіцах горада. У Кракаўскіх Сукенніцах бацькі куплялі для сваіх дзяцей лялькі, апранутыя ў мясцовыя строі, зробленыя ў «Кракаўскіх Варштатах». Не пазней за XIX ст. узнік вялікі цацачны асяродак у Яраве (тэрыторыя Украіны). Тут была заснавана нават школа па вырабе цацак. Адзін з яе выпускнікоў зрабіў падобнае ў Ліскаве (Польшча), а другі арганізаваў выраб цацак у Лежайску.¹¹ Цацкі выраблялі ў канцы XIX – пачатку XX ст. у Варшаве і яе ваколіцах. Найбольш вядомыя еўрапейскія асяродкі цацачнага промыслу: Нюрнберг, Загорск пад Масквой, Парыж і Капенгаген. Найбольш буйным і значным еўрапейскім цэнтрам вырабу цацак у Еўропе быў Нюрнберг.

Нюрнбергскія вырабы былі распаўсюджаны па ўсім кантыненте. Іх экспартавалі нават у брытанскія калоніі ў Паўночную Амерыку, а пазней і ў Арабскія Эміраты.¹²

Важным асяродкам, у якім выраблялі знакамітыя парцэлянавыя лялькі, дамы для лялек, механічныя і антычныя цацкі, быў Парыж. Капенгаген праславіўся дзякуючы слынным Каралеўскай парцэлянавай фабрыцы, дзе выраблялі лялькі. Загорск быў цэнтрам вырабу драўляных цацак, якія прадавалі па ўсёй Расіі, а таксама вывозілі за мяжу.

XIX стагоддзе можна ў гэтым сэнсе назваць цацачным стагоддзем. Менавіта тады цацка ператваралася з прадмету хатняй вытворчасці ў сапраўдны экспартны тавар, ва ўсіх краінах Еўропы сфарміраваліся цацачныя асяродкі, канчаткова сфарміраваўся выгляд народнай цацкі.¹³

Беларуская народная цацка развівалася ў гэтым сэнсе ў агульным рэчышчы. Цацку можна разглядаць як педагагічны, культурны, выхаваўчы сродак. Для гэтых прадметаў характэрна іх універсальнасць. Цацкі, якімі гуляюць дзеці на поўдні, поўначы, захадзе і ўсходзе, вельмі падобныя паміж сабой. Беларуская цацка ў сваім развіцці прайшла тыя ж стадыі, што і цацкі ўсяго свету – ад прадметаў рытуальнага прызначэння да прадметаў дзіцячага побыту. Менавіта на прыкладзе цацкі, у тым ліку і беларускай, можна яскрава назіраць дэсакралізацыю рэчы, пераход ад сакральнай функцыі прадмету да прафаннай, зніжэння да перыферычнасці (г.зн., цалкам яе выцясненне з «дарослай» культуры ў «дзіцячую»).

Спецыфіка вырабу цацак нічым не адрознівалася як у межах Беларусі, так і на іншых тэрыторыях Еўропы. Часовай і тэрытарыяльнай устойлівасцю вызначаецца і выраб сюжэтаў: конь, коннік, птушка, жаночая фігура. Такі дыяпазон сюжэтаў традыцыйнай глінянай цацкі не выпадковы.¹⁵ Ён склаўся пад уздзеяннем старажытных поглядаў і вераванняў земляробаў – славян. Аднолькавы з іншымі традыцыямі Еўропы, ён пацвярджае агульнасць старажытных вытокаў.¹⁶

Пры раскопках гарадоў сустракаюцца не толькі цацкі – выявы, але і цацкі – прылады для гульні. Так, на віцебскім Верхнім замку выяўлены заостраны з абодвух канцоў калочак («клёк») і косць свінні з меткай у выглядзе літары «А» («бабка»), якія выкарыстоўваліся для гульні ў «чыжа». Пры раскопках гарадоў сустракаюцца мячкі, сшытыя з двух кружочкаў скуры, дыяметрам 5–8 см і набітыя поўсцю, пакуллем, сенам, якія выкарыстоўваліся для гульні ў лапту. Цацкамі з'яўляліся і велікодныя яйкі, што вырабляліся з гліны і косці. У Бярэсці знойдзены велікодныя яйкі з белага гліны, пакрытыя паліхромнай эмалевай размаляўкай, т.зв. пісанкі. У Слуцку выяўлена касцяное яйка і фігурка вершніка з гліны, пакрытая светла-зялёнай палівай па светлым ангобе (датуецца XIII ст.). У пластах XVII ст. часта сустракаюцца гліняныя

свістулькі ў выглядзе жывёл і птушак (Віцебск, Менск, Слуцк), а таксама каменныя і гліняныя шарыкі для гульні ў мурмель-шпіль.¹⁷

Даследчыкі беларускай народнай цацкі яе асноўнымі характарыстыкамі для XIX–XX ст. называюць: 1) падзел цацак на 2 групы: архаічную і мадэрнізаваную; 2) адсутнасць асяродкаў вытворчасці, спадарожны характар вырабу цацак.¹⁸

Такія фармальныя асаблівасці характэрныя для цацкі не толькі беларусаў, але і многіх іншых народаў, у першую чаргу тлумачацца яе прызначэннем, характарам вырабу, уласцівасцямі матэрыялу. Каб цацка была танная (рыначны эквівалент – адно курынае яйка), яе трэба было рабіць хутка і ў вялікай колькасці. Абагуленасць формаў цацкі абумоўлівалася асаблівасцямі дзіцячай псіхалогіі: галоўнае – залівісты свіст, найўнасць цацкі, іншае дапоўніць дзіцячая фантазія.¹⁹ Да XIX–XX ст. цацка канчаткова страціла свае магчымыя функцыі. Беларуская цацка ў гэтым сэнсе не была выключэннем. Аднак, агульнай характарыстыкай для цацкі ўсёй Еўропы (а, магчыма, і свету) стала тое, што разам са стратай адной функцыі яна набыла іншыя. Цацка ператварылася ў прадмет калекцыяніравання, стала сувенірам. Гэта значыць, галоўнымі сталі дэкаратыўныя якасці, цацка ператварылася ў прадмет дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. На Беларусі, напрыклад, часцей за ўсё вырабам цацак займаюцца прафесійныя мастакі. Сёння цацачны промысел у сваім традыцыйным выглядзе практычна не існуе. Сучасны беларускі майстар пераймае сюжэты і вобразы не традыцыйным спосабам (ад бацькі да сына), а знаёмячыся з музейнымі экспанатамі і публікацыямі.

Такім чынам, мы бачым, што беларуская народная цацка з'яўляецца культурнай з'явай, непарыўна звязанай з падобнымі з'явамі свету. Яе можна разглядаць у розных аспектах: выхаваўчым, мастацкім, этнаграфічным, гістарычным і г.д. Галоўным жа аспектам разгляду цацкі, безумоўна, з'яўляецца яе культурная каштоўнасць. У дадзеным ракурсе народная цацка ўяўляецца агульначалавечай каштоўнасцю.

ЛІТАРАТУРА:

- 1 Дайн Г.Л. Русская народная игрушка. М., 1981. С. 72.
- 2 Динцес Л.А. Русская глиняная игрушка, происхождение, путь исторического развития. М.–Л., 1936. С. 36.
- 3 Игрушка, ее история и значение: Сб. статей под общ. ред. Н.Д.Бартрам. М., 1912. С. 30.
- 4 Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыкл./ Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: В.В.Гетаў і інш. Мн., 1993.
- 5 Zięzio R. Magia Lalki. Geneza i zmienność funkcji lalki. Red. Ryszard Zięzio. Płock–Toruń–Kielce, 1994. S. 17.
- 6 Lewińska T. Kolorowy świat zabawek. Zabawki ludowe w Polsce. Muzeum zabawkarstwa w Kielcach «Studia i Materiały». Kielce, 1995. S. 18.
- 7 Zięzio R. Magia Lalki. S. 19.

- 8 Lewińska T. Kolorowy świat zabawek. S. 19.
- 9 Там жа. С. 127.
- 10 Динцес Л.А. Русская глиняная игрушка. С. 47.
- 11 Lewińska T. Kolorowy świat zabawek. S. 20.
- 12 Ребенок и игрушка: Сб. статей под ред. Н.А.Рыбникова. М.-Пг., 1923. С. 21.
- 13 Сахута Я.М. Беларускае народнае дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. Мн., 1996. С.51.
- 14 Сахута Я.М. Беларуская народная гліняная цацка. Мн., 1982. С. 6.
- 15 Беларуская цацка і гульня. Матэрыял у дапамогу стваральнікам цацак і гульняў на аснове беларускага народнага мастацтва, этнаграфіі і фальклора / Склад. Лозка А.Ю., Лявонава А.К. Мн., 1992.
- 16 Сахута Я.М. Народнае мастацтва Беларусі. Мн., 1997. С. 124.
- 17 Археалогія і нумізматыка Беларусі. С. 636.
- 18 Сахута Я.М. Народнае мастацтва Беларусі. С. 126.
- 19 Сахута Я.М. Беларуская народная гліняная цацка. С. 27.